

PRANCŪZIJOS KARINIŲ MISIJŲ VEIKLA LIETUVOJE 1919–1920 METAIS

ESTELA GRUZDIENĖ

ISSN 1392-0588
2010. 54

Pirmasis pasaulinis karas ir vėlesni įvykiai pakeitė jėgų santykį Europoje, lėmė politiką, performavusią Europos geopolitinį žemėlapi. Dar nesibaigus karui Baltijos jūros rytinėje pakrantėje gyvenusios tautos paskelbė nepriklausomybę ir pradėjo kurti nepriklausomas valstybes. Senoji Europa taip pat buvo pertvarkoma. Pirmojo pasaulinio karo metais Vokietija jau buvo praradusi savo rinką Rusijoje. Karo pralaimėjimas dar labiau sumažino jos įtaką visame Vidurio rytų Europos regione, kur vadovaujantį vaidmenį perėmė Didžioji Britanija.

Paryžiaus taikos konferencija, vykusi 1919 m. sausio–birželio mėnesiais, svarstė apie Europos tarptautinius santykius. Svarbiausia – sureguliuoti padėtį Europoje ir užtikrinti taiką. Sąjungininkės šalys dėl savo saugumo garantijų stengėsi ir atvirai, ir politikos užkulisiuose silpninti Vokietiją. Tačiau tarptautinė tvarka, kurią galima išsaugoti tik jėga, nėra patikima, juo labiau kad Didžioji Britanija ir Prancūzija – šalys, kurioms teko didžiausia nutarimų įgyvendinimo našta – nesutarė tarpusavyje¹. Didžioji Britanija baiminosi Prancūzijos įsigalėjimo Europoje, o Prancūzijos užsienio politika buvo nukreipta silpninti Vokietiją². Versalio sutarties straipsniai dėl nusiginklavimo tik pagilino anglų ir prancūzų nesutarimus, kurie išliko iki Hitlerio atėjimo į valdžią. Prieštaravimas buvo tas, kad Prancūzija ne tiek stipri, jog viena pati apsigintų nuo Vokietijos, o Didžioji Britanija vengė karinės sąjungos su prancūzais³. Viena versijų, siekiančių paaiškinti atmestą Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos sąjungos galimybę, teigia, kad Versalio nutarimai, šių valstybių politikų nuomone, nebuvo teisingi, ypač Rytų Europos atžvilgiu. Didžioji Britanija taip pat nebuvo tikra, ar sąjunga su Prancūzija, pasirašiusia paktus su Rytų Europos šalimis,

¹ Kissinger, Henry, *Diplomatija*, Vilnius: Pradai, 2003, p. 227.

² Carr, Edward Hallett, *International relations between the two World Wars (1919–1939)*, London, 1959, p. 27–30.

³ Kissinger, Henry, p. 273.

neįtrauks jų į konfliktą dėl abejotinų dalykų ir privers ginti abejotinas šalis⁴. Taigi didžiosios Europos valstybės kaip ir tapo jų pačių kuriamo naujo politinio modelio įkaitėmis.

1919–1920 metais Vakarų Europos šalys vis labiau domėjosi Vidurio Rytų Europos regionu. Sąjungininkai intensyviai tyrė politines perspektyvas šiame regione. Tačiau politinės bei ekonominės įtakos modeliavimas susidūrė su bolševikų idėjų plėtimosi grėsme, kuriai reikėjo užkirsti kelią į vakarus.

Baltijos šalys, būdamos didžiųjų valstybių dėmesio objektu, siekė, kad remiantis tarptautinės teisės principais su jomis būtų naujai apibrėžti politiniai santykiai. Mažosios valstybės buvo suinteresuotos didžiųjų valstybių dėmesiu, nes vylėsi, jog tai padės joms įtvirtinti nepriklausomybę, greičiau gauti reikalingos politinės ir materialinės pagalbos.

Spartus Vokietijos ginklavimasis sąjungininkei Prancūzijai buvo stimulus ieškoti sąjungininkų Rytų Europos valstybėse, nors jos ir nebuvo stiprios. Prancūzija atkreipė dėmesį į Lenkiją⁵. Taip ji siekė stiprinti prancūzų politiką šiame regione, kaip ir buvo užsibrėžta Versalyje. Be abejonės, tokia politika regione būtų sustiprinusi ir Lenkijos politinę įtaką. Lietuva dėl savo geopolitinės padėties susilaukė išskirtinio dėmesio, o lemiamais momentais itin svarbi buvo jos politinė orientacija. Sąjungininkai siekė išsiaiškinti, ar pavyktų panaudoti Lietuvą kaip atsvarą prieš Rusiją arba papildomą karinę jėgą kovojant su trečiąja šalimi⁶. Didžioji Britanija dažniausiai laikėsi tiesioginio nesikišimo politikos, bet palaikė Baltijos šalis, tarp jų ir Lietuvą, oficialiai skelbdama siekį išlaikyti tarptautinį saugumą ir stabilumą. Tačiau Prancūzija ir Didžioji Britanija spręsdamos Vidurio rytų Europos politinius klausimus „perkėlė“ tarpusavio politinius nesutarimus ir užslėptą nepasitikėjimą šiuo regionu, visa tai paženklino ir Lietuvos įvykius.

Prancūzijos politika Lietuvoje 1919–1920 m. bene skirtingiausiai vertinama tiek amžininkų prisiminimuose, tiek įvairių laikotarpių istoriografijoje. Karinės misijos, siųstos Prancūzijos vyriausybės, aktyviai darbavosi deklaruodamos norą padėti Lietuvai kovoti su bolševikais ir išvesti vokiečius iš Lietuvos. Tuo pačiu metu Prancūzija gana atvirai simpatizavo Lenkijai, kuri buvo prieš Lietuvos valstybingumą. Prancūzų karinių misijų veiklos pradžioje Lietuvos vyriausybė tikėjosi moralinės ir karinės paramos, bet paaiškėjus prancūzų politiniams siekiams – matyti Lietuvą federacijoje su Lenkija, bandyta įtikinti šių misijų vadovus Lietuvos pozicijos teisingumu sprendžiant lemiamus Lietuvai ginčytinų teritorijų klausimus su Lenkija ir kartu paveikti Prancūzijos vyriausybę.

Iš pirmo žvilgsnio permaininga prancūzų karinių misijų veikla Lietuvoje 1919–1920 metais ir skirtingi jos vertinimai paskatino detaliau ištirti jų veiklą.

⁴ Ibid., p. 239.

⁵ Carr, Edward Hallett, *International <...>*, p. 30.

⁶ Taylor, Alan John Percival, *The origins of the Second World War*, First published by Hamish Hamilton 1961. Reprinted in the UK, 1991, p. 61.

Šiame straipsnyje supažindinama su Prancūzijos ir sąjungininkų organizuotų karinių misijų, kurioms vadovauti buvo pavesta prancūzams, veikla. Bandoma atsakyti, kaip gauti iš misijų duomenys galėjo paveikti Prancūzijos vyriausybės politines nuostatas. Taip pat atsakyti: kokie įvykiai paskatino Prancūziją aktyviai domėtis ir tirti Lietuvos politinius įvykius, kaip tai paveikė Lietuvos valstybės interesus, kokius problemų sprendimo būdus Lietuvai siūlė atvykusios su deklaruojamais taikiais ir pagalbos tikslais misijos; atskleisti Lietuvos politikų lūkesčius ir misijų veiklos padarinius.

Prancūzijos karinių misijų atstovų veiklą parodo slaptieji Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse rezidavusių karinių misijų atstovų protokolai, pranešimai, adresuoti Prancūzijos karo, užsienio ministerijoms ir Paryžiaus konferencijos delegacijų atstovams. Dalis informacijos, ypač susijusios su Prancūzijos užsienio politika, kilus Lietuvos ir Lenkijos konfliktui, iš netiesioginio šaltinio – Lenkijos žvalgybos duomenų. Be to, nemažai šių įvykių ar jų vertinimų užfiksuota memuaruose. Tačiau lieka ir neeksponatyvių momentų, su kuriais susiduriama tiriant 1919–1940 metų įvykius, kai nemenka dalis svarbių sprendimų buvo priimta per politinių veikėjų asmeninius susitikimus, tad kartais, nors ir rasta archyvinių dokumentų, svaresnės išvados lieka vėlesniems tyrinėjimams.

Nesant išsamesnių prancūzų karinių misijų veiklos Lietuvoje tyrinėjimų, misijų veikla dažniausiai paminima kitų šio laikotarpio nagrinėjamų klausimų kontekste. Be to, istoriografijoje pateikti prancūzų misijų veiklos Lietuvoje vertinimai ir interpretacijos labai skiriasi. Manoma, jog tai lemia ir laikmetis, ir disponuojamos archyvinės medžiagos apimtis bei įvairovė. Pirmosios Lietuvos Respublikos autorių ir išeivijoje gyvenusių tyrinėtojų darbuose neatsiribojama nuo tarpukario Lietuvoje paplitusių istorinių įvykių interpretacijų, nes pirmieji buvo tų įvykių amžininkai, o išeivijos istorikams archyviniai dokumentai nebuvo pasiekiami ir jie dažniausiai naudojami nepriklausomoje Lietuvoje leistais leidiniais, spauda, amžininkų atsiminimais^{7, 8, 9}.

Tyrėjai, turėję paklusti sovietinei sistemai, nors ir priversti taikstyti su sovietine ideologija, galėjo naudotis Lietuvos ir Lenkijos archyvais. Prancūzijos karinių misijų veiklą savo darbuose jie atskleidė fragmentiškai, nes tai nebuvo pagrindinis sumanymas, bet netendencingai įvertino užsienio karinių misijų dėmesį Lietuvai kovojant su bermontininkais ir misijų vaidmenį iškraustant vokiečius iš Baltijos šalių regiono^{10, 11}; ekonominiai interesai išskirti kaip pagrindas besiklostantiems politiniams Prancūzijos ir Lietuvos santykiams^{12, 13}.

⁷ Ališaukas, Kazys, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 1, Čikaga, 1972.

⁸ Rukša, Antanas, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2, Cleveland, 1981.

⁹ Statkus, Vytenis, *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 metais*, Chicago: Vydūno jaunimo fondas, 1986.

¹⁰ Łossowski, Piotr, *Stosunki polsko – litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa, 1966.

¹¹ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*, Kaunas: Šviesa, 1999.

¹² Žepkaitė, Regina, *Diplomatija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m.*, Vilnius: Mokslas, 1980.

¹³ Žepkaitė, Regina, *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939 m.*, Kaunas: Šviesa, 1986.

Pamąstymai, kiek realu buvo tikėtis kitų šalių ar sąjungininkų drauge organizuotų misijų paramos Lietuvai, pateikiami JAV istoriko Alfredo Ericho Senno tyrinėjimuose apie Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą tarptautinėje erdvėje. Tyrinėtojas naudojo Jurgio Šaulio archyvą, periodiniais leidiniais, išsivijęs lietuvių istorikų darbus, JAV, Vokietijoje, Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje publikuotais istoriniais šaltiniais ir memuarais¹⁴. Išsamiai prancūzų karinių misijų veiklą Vidurio rytų Europos regione tyrinėjo Tomaszas Schrammas¹⁵, atkreipęs dėmesį ir į Lietuvoje rezidavusias prancūzų karines misijas. Autorius naudojo Prancūzijos ir Lenkijos archyvais, bet į jo tyrimo lauką nepateko istoriografija ir archyvinė medžiaga, esanti Lietuvoje, dėl to pasitaiko klaidingų įvykių ar nuomonių interpretacijų.

Šių laikų Lietuvos tyrinėtojų darbuose aptariama užsienio karinių misijų, tarp jų ir prancūzų, įtaka organizuojant ginkluotąsias Lietuvos pajėgas, kai buvo sprendžiami kariniai konfliktai su bolševikais ir lenkais, visgi tai nepagrindinis tyrinėjimų objektas^{16, 17, 18, 19, 20, 21}. Prancūzų tyrinėtojų darbuose, skirtuose Baltijos šalių, tarp jų Lietuvos ir Prancūzijos ryšiams, užsimenama apie prancūzų karinių misijų veiklą pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais²², bet nuodugnesnių tyrimų nėra.

KARINIŲ MISIJŲ VEIKLOS PRIELAIDOS

Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos suinteresuotumas saugumu, ekonomine ir politine nauda formavo jų strategiją ir lėmė dalyvavimą Vidurio rytų Europos politiniuose procesuose. Prancūzija ir Didžioji Britanija konkuravo dėl įtakos sferų išplėtimo ir tikėjosi laimėti teisę tvarkytis šiame regione.

Paryžiaus taikos konferencijai pradėjus spręsti klausimus, susijusius su subyrėjusios

¹⁴ Senn, Alfred Erich, *The Emergence of Modern Lithuania*, Columbia University Press, Morningside Heights, New York, 1959; pakartotinis leidimas: Senn, Alfred Erich, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

¹⁵ Schramm, Tomasz, *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej: 1919–1938*, Poznań, 1987.

¹⁶ Laurinavičius, Česlovas, *Lietuvos–Sovietų Rusijos Taikos sutartis* (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema). Vilnius: Valstybės leidimo centras, 1992.

¹⁷ Laurinavičius, Česlovas, *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1997.

¹⁸ Lesčius, Vytautas, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, Vilnius: Leidybos centras, 1998.

¹⁹ Lesčius, Vytautas, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004.

²⁰ Sierpowski, Stanisław, *Liga narodów w latach 1919–1926*, Wrocław, 2005.

²¹ Laurinavičius, Česlovas, Dėl Lietuvos ir Lenkijos konflikto 1919–1920 m. // *Politika ir diplomatija. Lietuvos tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*. Kaunas, 1997, p. 86; 88; Łossowski, Piotr, Stosunki polsko – litewskie w latach 1918–1920, Warszawa, 1966.

²² Gueslin, Julien, Lietuva ir prancūzų kultūra pirmosios nepriklausomybės metais (1918–1940) // *Cahiers Lituanians*, nr. 8, 2007; Suzanne Champonnois, Colonel Emmanuel du Parquet's mission in Latvia 1919–1920 // *Journal of Baltic Studies*, 1751–7877, Volume 23, Issue 4, 1992, p. 325–340.

Rusijos imperijos teritorijoje susikūrusiomis Baltijos šalimis, kurios dar ilgai diplomatinuose sluoksniuose vadintos „Baltijos provincijomis“^{23, 24}, užmegztas pastovus ir tiesioginis ryšys su Vidurio rytų Europos regionu. Karinės misijos atstovavo bendriems sąjungininkų ir pavienių Vakarų Europos valstybių interesams. Jos buvo įgaliotos palaikyti oficialius diplomatinis santykius, rinkti informaciją apie galimybes įgyvendinti politinius ir karinius siekius tų šalių vyriausybėms ir Paryžiaus taikos konferencijos atstovams.

Tačiau naujoms Baltijos valstybėms pirmiausia reikėjo suteikti karinę, ekonominę ir diplomatinę pagalbą, norint jas panaudoti kaip užkardą, apsaugančią Vakarų šalis nuo komunistinės įtakos plitimo. Be to, sąjungininkams reikėjo nustatyti abipusiškai priimtinius politinius ir ekonominius santykius su Baltijos šalimis.

Po Pirmojo pasaulinio karo prancūzų karinėms misijoms buvo priskirtos ne tik karinės, bet ir naujos diplomatinės funkcijos. Kariniai atstovai pradėti siųsti ir į tas šalis, kurios prancūzų tiesiogiai nedomino, tačiau buvo geografiškai ar politiškai „patogios“ rinkti informaciją apie Prancūzijos priešininkus²⁵. Baltijos šalys Prancūzijos politikus domino kaip regionas, kuriame buvo galima suformuoti užtvarką ar sanitarinį kordoną (*cordon sanitaire*), kuris leistų sulaikyti bolševikų įtakos plėtrą į Europą. Šiame regione vyko kovos su bolševikais, slinko vokiečių būriai, todėl prancūzams buvo politiškai svarbu padėti išvesti vokiečius iš šio regiono ir dalyvauti kovose su bolševikais paremiant „baltuosius“.

Prancūzija, kaip ir Didžioji Britanija, aktyviai rengė karines misijas Baltijos šalyse. 1919-aisiais Lietuvoje apsilankė Prancūzijos interesams atstovaujanti plk. Celestino Reboulis (Reboul Celestin Alexandre)²⁶ karinė misija ir prancūzų gen. Henrio Albert'o Niesselio vadovaujama sąjungininkų misija.

PULKININKO REBOULIO KARINĖS MISIJOS VEIKLA LIETUVOJE (1919 VASARIO–1920 RUGSĖJO MĖN.)

1919 m. pradžioje prancūzams kėlė nerimą vokiečių ir rusų – bolševikų ir baltųjų – santykiai, jų įtaka Baltijos šalyse. Vasario mėnesį Prancūzijos užsienio reikalų ministras Stephenas Pichonas išsiuntė plk. Celestino Reboulis vadovaujamą karinę misiją į Lietuvą rinkti tikslesnės žvalgybinės informacijos apie vokiečius ir pasitelkus

²³ National Archives, Foreign Office (FO) 371/3609; FO 371/3612; *Lietuva*, 1919 09 07 Nr. 197.

²⁴ Klimas, Petras, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija, 1990, p. 202.

²⁵ Kyriakou, John, *The Origins of the service attache: France, Great Britain and the United States*, Centre for Study of Diplomacy, 1999, p. 7.

²⁶ Lietuvių ir lenkų istoriografinėje literatūroje randamas kitas Reboulis vardas – Constantinas, tačiau straipsnyje Reboulis vardas patikslintas remiantis Lietuvos istorijos instituto darbuotojų tyrinėjimais ir jų gautais duomenimis iš Prancūzijos karinio archyvo.

diplomatines priemonės įkalbėti lietuvius dėtis prie lenkų bei išvien kovoti su bolševikais. Kadangi Reboulis misijos veikla turėjo sietis su Lenkija, užsienio reikalų ministras Pichonas nusprendė, jog naudingiau jos veiksmus derinti su Lenkijoje esančia misija. Iš pradžių svarstytas misijos veiklos koordinavimas per Suomijoje esančią François Gendre misiją buvo atmestas²⁷. Reboulis misijos veiklą koordinavo gen. Paulo Prospero Henryso vadovaujama misija Lenkijoje.

Šią pirmąją Lietuvai skirtą prancūzų karinę misiją inicijavo Lietuvos delegacija, atvykusi į Paryžiaus taikos konferenciją. Jos pirmininkas Augustinas Voldemaras pavedė Juozui Gabriui organizuoti prancūzų karinės misijos kelionę į Lietuvą ir ją lydėti į Kauną²⁸. 1919 m. kovo 19 d. į Kauną atvykusią prancūzų karinę misiją^{29, 30} geležinkelio stotyje pasitiko svarbiausi valdžios atstovai: krašto apsaugos ministras Antanas Merkys, susisiekimo ministras Jonas Šimoliūnas, Valstybės Tarybos atstovas Voldemaras Vytautas Čarneckis. Atvykusieji buvo sutikti grojant orkestrui ir dalyvaujant kariuomenės daliniui. Misijos vadovas plk. Reboulis paminėjo, jog pagrindiniai tikslai ir uždaviniai – ištirti Lietuvos situaciją, suteikti reikiamą paramą, pirmiausia padėti organizuoti Lietuvos kariuomenę³¹. Įvardyti misijos tikslai atitiko Lietuvos vyriausybės lūkesčius, tad tikėtasi galingo postūmio sprendžiant Lietuvai aktualius klausimus, ypač dėl pripažinimo užsienio politikoje. Tačiau nesutarimai tarp Reboulis misijos ir Lietuvos vyriausybės buvo užprogramuoti jau iš pat pradžių, nes Reboulis karinė misija turėjo ir kitų tikslų, kurių nei Lietuvos vyriausybė, nei misiją kvietusieji nežinojo. Pagrindinis misijos tikslas buvo sureguliuoti Lietuvos ir Lenkijos santykius ir jų bendras karines jėgas nukreipti prieš bolševikus^{32, 33}.

Reziduodamas Lietuvoje plk. Reboulis pirmiausia rūpinosi kariniais reikalais. Jis uoliai lankė kariuomenės dalis ir karo mokyklą, tyrė Lietuvos kariuomenės pajėgumą kovoti su vokiečiais ir bolševikais. Lietuvos kariuomenė prancūzams neatrodė pajėgi viena susitvarkyti su komunistinėmis idėjomis, plintančiomis iš Rusijos. Apie tai informavo maršalą Ferdinandą Fochą, Taikos konferencijos Baltų komisiją³⁴. Plk. Re-

²⁷ Schramm, Tomasz, *Francuskie <...>*, s. 206.

²⁸ Wojciechowski, Stephane, *La France face au conflit Polono – Lituanien (1918–1921)*, l. 77; Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje*, p. 9.

²⁹ Plk. Constantin Reboul atvyko kartu su atstovais kpt. Puyillo, kpt. de Jonquie ir lttn. Jean Marie Gabriel Padovani // Šaltinis: J. Šaulio telegrama Lietuvos vyriausybei // LCVA. F. 923, ap. 1. b. 38, l. 266.

³⁰ Straipsnyje vartojamas dažniausiai istoriografijoje ir istoriniuose šaltiniuose pateikiamas Constantino Reboulis karinis – pulkininko – laipsnis. Prancūzų šaltiniuose paprastai nurodomas karinis laipsnis ir pareigos *lieutenant-colonel Constantin Reboul, chef de la Mission militaire française en Lituanie*. Kartais Reboulisui priskiriamas pulkininko (*colonel*) laipsnis būtų interpretuotinas taip: „leitenento pulkininko“ laipsnis dažniausiai šnekamojoje kalboje ir neoficialiuose susirašinėjimuose trumpinamas kaip „pulkininko“ laipsnis. Lenkų istoriografijoje dažnai pasitaiko pulkininko karinis laipsnis (*pulkownik*), tačiau yra ir papulkininkio karinis laipsnis (pplk.) // Šaltinis: Schramm, Tomasz, *Francuskie <...>*, s. 204.

³¹ *Laisvė*, 1919 03 21, Nr. 1.

³² Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje*, p. 120.

³³ Schramm, Tomasz, *Francuskie <...>*, s. 204.

³⁴ *Ibid.*, s. 204.

boullo veiklos Lietuvoje instrukcijoje buvo kalbama apie galimybes suteikti Lietuvai karinę pagalbą, tačiau pabrėžiama, kad pagalba turi būti „proto ribose“, tai apsiribojo „nemokama“ pagalba Lietuvos kariuomenei, tokia kaip kariuomenės strateginių planų kūrimu, karinio statuto iš prancūzų kalbos vertimu, konsultacijomis.

Vokiečiai nebuvo patenkinti, kad prancūzų misija atsiųsta inspektuoti Lietuvą. Apie 1919 metų vidurį sąjungininkams reikėjo priimti aiškų sprendimą dėl vokiečių kariuomenės Baltijos šalyse, bet dėl kovų su bolševikais Antantė kurį laiką toleravo vokiečių kariuomenę šioje teritorijoje ir neskatino jos trauktis³⁵. Kadangi Lietuvos kariuomenė neatrodė pajėgi susitvarkyti su iš Rusijos plintančiomis bolševikų idėjų, prancūzų karinės misijos raportuose siūlyta palikti vokiečių kariuomenę Lietuvoje. Lietuvos vyriausybė prašė savo delegacijos Paryžiuje išaiškinti šalyje susiklosčiusią nepalankią padėtį³⁶. Vokiečiai pradėjo demonstratyviai vengti kovų su bolševikais, tai sunkino padėtį fronte, be to, kilo įtarimų, jog norėjo pasinaudoti lietuvių ir lenkų ginklu, stengėsi sukelti konfliktą su lenkais ir taip atitolinti Taikos sutarties pasirašymą bei vokiečių dalių išvedimą^{37, 38}. Reboullo misija skyrė nemažai dėmesio lietuvių ir vokiečių ryšiams, bet kol sąjungininkai nebuvo priėmę aiškaus sprendimo vokiečių atžvilgiu, jos vadovas nesiėmė jokių veiksmų, tik pasiremdamas naujais faktais apie Lietuvos vidaus politinę padėtį nuolat siuntė vadovybei pranešimus apie lietuvių ir vokiečių santykius³⁹. Informavo, kad lietuviai neatrodo linkę bendrauti su vokiečiais, bet veikiau prisibijantys jų, nors tuo metu Vokietija buvo vienintelė šalis, pripažinusi nepriklausomą Lietuvą⁴⁰.

1919 m. birželio 13 d. raporte Reboulis pranešė, kad vienas iš jo agentų sugebėjo demaskuoti vokiečių remiamą organizaciją, kuri ketino, vokiečiams paliekant Lietuvą, pasitelkti juos perversmui vykdyti⁴¹. Liepos mėnesį situacija keitėsi, antroje mėnesio pusėje vokiečių kariuomenės daliniai pasitraukė iš didesnės šalies dalies, įskaitant ir Kauną. Tik vakarinėje ir šiaurės vakarinėje Lietuvos dalyje dar buvo pasilikę keli daliniai. Rugpjūčio mėnesį vokiečiai paliko Suvalkų kraštą⁴².

Plk. Reboullo misija aktyviai stengėsi sureguliuoti Lietuvos ir Lenkijos santykius. Tačiau šiuo klausimu prancūzų misijos ir Lietuvos diplomatų vizijos skyrėsi. Prancūzų

³⁵ Łossowski, Piotr, *Między wojną a pokojem. Niemieckie zamysły wojenne na wschodzie w obliczu traktatu wersalskiego. Marzec-kwiecień 1919*, Warszawa, 1976, s. 40–41.

³⁶ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje*, p. 120.

³⁷ II skyriaus 1919 m. gegužės 2 d. informacinis pranešimas // CAW. I. 301.8.25.

³⁸ 1919 m. birželio 26 d. Vokiečių komendantūra Suvalkuose perdavė valdžią lietuvių vietinei tarybai, dėl pasitraukimo iš Suvalkų krašto iki liepos 15 d. // II skyriaus 1919 m. birželio 27 d. informacinis pranešimas. // CAW. I. 301.8.25.

³⁹ Schramm, Tomasz, *Francuskie <...>*, s. 206.

⁴⁰ Ibid., s. 205.

⁴¹ Ibid., s. 208.

⁴² Ibid., s. 208.

karinė misija ieškojo būdų kaip suvienyti šias šalis bendrai veiklai prieš bolševikus⁴³. Lietuvos ir Lenkijos konfliktą Reboulis karinė misija bandė spręsti diplomatinėmis priemonėmis. 1919 m. balandžio 16 d. Reboulis vyko į Varšuvą kartu su ypatingąja Lietuvos vyriausybės misija, vadovaujama Šaulio. Delegacijos tikslas Varšuvoje buvo derėtis ir užmegzti diplomatinius ir ekonominius santykius su Lenkija, susitarti dėl bendrų kovos su bolševikais veiksmų. Reboulis įkalbinėjo abiejų valstybių diplomatus nusileisti ir derybas baigti susitarimu. Lietuvos delegacija buvo įgaliota pasirašyti preliminarinius susitarimus išvardytais klausimais⁴⁴. Nors dėta daug pastangų, šios derybos nebuvo vaisingos dėl Lenkijos vyriausybės siūlymų sudaryti federaciją, nusistatymo nepripažinti Lietuvos valstybės, taip pat dėl karinių susidūrimų tarp Lenkijos ir Lietuvos⁴⁵. Šauliui būnant Varšuvoje, Lenkijos kariuomenė užėmė Vilnių ir pradėjo skverbtis gilyn į Lietuvą. Lietuva kreipėsi į sąjungininkus, prašydama duoti Lenkijos karinei vadovybei nurodymą – atitraukti kariuomenę iš Lietuvos. Sąjungininkai tik patarė vengti karinių susidūrimų. Tačiau vokiečiams traukiantis iš Lietuvos lenkai nesilaikė apribojimų. Nepavykstant sustabdyti karinių susidūrimų tarp Lietuvos ir Lenkijos, Lietuvos vyriausybė ėmėsi aktyvių diplomatinė veiksmų, kurie galėjo užtikrinti Lietuvai nors dalinį ir laikiną saugumą. Lenkijai užimant vis daugiau Lietuvos žemių, birželio 13 d. Lietuvos delegacija Paryžiuje informavo Aukščiausiąją Tarybą apie Lenkijos kariuomenės veržimąsi į Lietuvos teritoriją, taip pat notoje prašė tarpininkauti nustatant demarkacinę liniją tarp Lietuvos bei Lenkijos ir sustabdyti tolesnius lenkų kariuomenės veiksmus⁴⁶. 1919 m. birželio 18 d. Prancūzijos karinės misijos vadovas Reboulis Lietuvos vyriausybei pranešė apie Aukščiausios Tarybos nutarimą nustatyti naują demarkacijos liniją. Vis dėlto demarkacinės linijos klausimas buvo tiek karinis, tiek politinis. Lenkų diplomatai, turėdami pritarimą iš Prancūzijos pusės, dėjo daug pastangų, kad įtikintų vyriausiąjį karinių pajėgų vadą maršalą Fochą pakeisti demarkacijos liniją lenkų naudai, tai šiam konfliktui suteikė karinį pobūdį. Reboulis prisidėjo prie Lenkijos ir Lietuvos demarkacijos linijos, rašė išsamias veiklos ataskaitas maršalui Fochui ir Taikos konferencijos Baltų komisijai⁴⁷. Lietuvos politikai naudojo tik diplomatinėmis priemonėmis. Nuo 1919 m. birželio 23 d. iki liepos 8 d. Mykolo Sleževičiaus siųstuose raštuose prancūzų karinės misijos vadovui Rebouliui buvo nuosaikiu tonu ir laikantis diplomatinė normų protestuojama, kad tokie Lenkijos veiksmai nesiderina su iki tol buvusiais susitarimais, tačiau buvo sutinkama laikytis sąjungininkų reikalavimų ginčytinose teritorijose⁴⁸. Lietuvos vyriausybė užsienio politiniuose sluoksniuose neturėjo tokių tvirtų pozicijų kaip Lenkija, palaikoma Pran-

⁴³ Constantin Reboul laiškas Lietuvos prezidentui // LCVA. F. 923, ap. 1, b. 38, l.126–127.

⁴⁴ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje <...>*, p. 30.

⁴⁵ Žepkaitė, Regina, *Lietuva ir didžiosios <...>*, p. 34.

⁴⁶ Laurinavičius, Česlovas, *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, p. 86.

⁴⁷ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje*, p. 120.

⁴⁸ Senn, Alfred Erich, *Lietuvos valstybės <...>*, p. 98.

cūzijos. Lojalumas sąjungininkams buvo pabrėžiamas dažname Lietuvos vyriausybės oficialiame rašte, ypač jei siunčiamas ne vien Prancūzijai, bet ir Didžiajai Britanijai bei jų atstovams Taikos konferencijoje, iš kurių buvo tikėtasi Lietuvos pripažinimo. Tačiau Lietuvai praradus Seinus nepasitenkinimas kilo iš abiejų pusių, brendo nauja konfliktinė situacija. Lietuvos vyriausybė siuntė sąjungininkų vadovaujantiems asmenims begales telegramų, informuojančių apie lenkų nuolatinį nesilaikymą naujos demarkacinės linijos. Nustatyta demarkacinė linija konflikto ne tik kad neišsprendė, bet dar jį ir pagilino.

Vokiečiams traukiantis, lenkai judėjo pirmyn, tai sukėlė Lietuvos pasipriešinimą. Nors, kai kurių lenkų istorikų teigimu, lenkai nebuvo suinteresuoti užimti Lietuvą ir Kauną, o tik perkelti demarkacijos liniją⁴⁹, lietuviai, nebūdami tikri dėl jų užmačių, baiminosi Kauno puolimo.

Reboulis raporte apie esamą vidaus politikos situaciją Fochui pranešė:

<...> liepos 6 vakare Lietuvos vyriausybė buvo taip sukręsta, kad norėjo tuoj pat atitraukti savo dalinius iš bolševikų fronto Kaunui nuo lenkų ginti. Sunkiai pavyko ją nuraminti.⁵⁰

Nesisekant sustabdyti karinių susidūrimų tarp Lietuvos ir Lenkijos, Lietuvos vyriausybė ėmėsi aktyvių diplomatinių veiksmų. 1919 m. liepos 8 d. Šleževičius rašė Reboului, kad Lenkijos veiksmai prieštarauja ankstesniems susitarimams ir reikalavo tuojau pat sustabdyti Lenkijos kariuomenės veiksmus⁵¹. Reboulis liepos 8 d. pranešė gen. Henrysui, prancūzų karinės misijos Lenkijoje vadovui:

Kiekviename iš išvardytų punktų (Jewie, Butrymance, Žyžmory) įsčiau sustabdyti lenkų slinkimą į priekį, kiekvienu atveju nusiųsdamas ten karininką; tačiau sulaikymas visada buvo tik laikinas.⁵²

Lenkai nesilaikė Antantės Aukščiausios Tarybos sprendimų. Nors prancūzų karinė misija tam gal ir nepritarė, bet neefektyviais savo sprendimais nesutrukdė lenkams skverbtis į Lietuvos gilumą.

Lenkams vis pažeidinėjant pirmąją demarkacijos liniją, prasidėjo kariniai veiksmai. Fochas pasiūlė nustatyti naują liniją atsižvelgiant į Lenkų reikalų komisijos balandžio 22 d. rekomendacijas⁵³. Antroji demarkacijos linija Lenkijai priskyrė Suvalkų kraštą ir Seinų rajoną. Nors kilo abejonių, ar šis kraštas nėra lietuviškas, jos buvo numalšintos, kai Aukščiausiosios Tarybos nariams Georges'ui Benjaminui Clemenceau ir Arthurui

⁴⁹ Schramm, Tomasz, *Francuskie <...>*, s. 206; Łossowski, Piotr, *Stosunki polsko – litewskie*, 112–114.

⁵⁰ Reboul, Lenkijos žvalgybos II skyriui ir Foch, 15 savaitinis raportas iš 7.7.1919, *ibid.*, T. 66, B, k. 485–499 // Cituojamas šaltinis iš: Schramm, Tomasz, *Francuskie <...>*, s. 206.

⁵¹ Rukša, Antanas, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2, p. 215–216.

⁵² Reboul raportas Henrysui, raportas 8.7. 1919, *ibid.*, k. 540 // Šaltinis iš: Schramm, Tomasz, *Francuskie <...>*, s. 207.

⁵³ Senn, Alfred Erich, *Lietuvos valstybės <...>*, p. 101.

Jamesui Balfouro buvo patvirtinta, kad ankstesnę demarkacijos liniją lenkai pažeidė turėdami Prancūzijos karinės misijos Varšuvoje leidimą⁵⁴. Clemenceau palaikė lenkų pusę.

Rugpjūčio 3 d. Reboulis pranešė Lietuvos vyriausybei apie naują liniją, bet prieš tai pažymėjo, kad ji neturės įtakos nustatant Lenkijos ir Lietuvos sieną, nes Taikos konferencija dėl to priims atskirą sprendimą⁵⁵.

Lietuvos vyriausybės notos (rugpjūčio 6, 8 d.) dėl Seinų atidavimo lenkams pagal liepos 26 d. demarkacinę liniją ir jos prieštaravimai buvo ignoruoti. Prancūzai palaikė lenkų pusę, manydami, kad demarkacija atitiko etnografinės ribas. Tačiau net lenkų istoriografai pastebi, kad lietuviai pateko į Lenkijos jurisdikciją,⁵⁶ ir tokią prancūzų poziciją vertina kaip atnešusią Lietuvai nuostolius. Ji ne tik nespėdė konflikto, bet dar labiau jį aštrino. Reboulis ramino Lietuvos vyriausybę, sakydamas demarkacinę liniją esant laikiną, ji atitinka tik to momento poreikius, bet jokiais būdais nėra nustatyta kaip nuolatinė pasienio linija tarp Lietuvos ir Lenkijos:

Sąjungininkės šalys, kad išvengtų lietuvių–lenkų konflikto, nusprendė savo karinių misijų pagalba nustatyti tarp dviejų valstybių demarkacinę liniją. Bendrai ši linija eina per pasienį su Prūsija, toliau tiesia linija per Elką–Augustavą. Augustavas priklauso lenkams <...> Vilnius taip pat atitenka lenkams⁵⁷ <...> mano vyriausybė prašė manęs perspėti, kad būtų atkreiptas dėmesys į tai, kad ta demarkacinė linija neturėtų būti traktuojama kaip pripažinimas, netgi laikinas tos teritorijos; tai reiškia paprasčiausiai laikiną karinę okupaciją politiniais ar kariniais tikslais.⁵⁸

Taigi nustačius ir antrąją demarkacinę liniją situacija nepasikeitė. Lietuvai praradus Seinus, demarkacija išliko karine ir politine problema. Vadinamoji Focho linija atskyrė Suvalkų kraštą nuo Lietuvos. Abiejų valstybių nepasitenkinimas tik augo, brendo naujas konfliktas. Lietuvos vyriausybė Antantės vadovaujantiems asmenims siuntė daugybę telegramų, informuojančių apie nuolatinį lenkų nesilaikymą naujos demarkacinės linijos. Vyriausybė labai nuosaikiu ir pagarbiu tonu apgailestavo, kad sprendžiant Lietuvos valstybės klausimus, ypač susijusius su jos ginčytinomis sienomis, lietuvių atstovas net nebuvo pakviestas:

<...> Lietuvos vyriausybė prašo prancūzų karinę misiją, kad perduotų Antantės vadovybei, jog sprendžiant linijos nustatymo klausimą galėjo dalyvauti ir Lietuvos vyriausybės atstovas demarkacinė linija (nors ir laikina) eina per Lietuvos teritoriją ir gali atplėšti nuo Lietuvos

⁵⁴ Senn, Alfred Erich, *Lietuvos valstybės <...>*, p. 101. Čia pažymima, kad plk. Reboulis rekomendavo Lenkų reikalų komisijai perduoti Seinus Lietuvai.

⁵⁵ Senn, Alfred Erich, *Lietuvos valstybės <...>*, p. 101–102.

⁵⁶ Schramm, Tomasz, *Francuskie <...>*, s. 207.

⁵⁷ Reboul nota Lietuvos užsienio reikalų ministrui. Kaunas, 1919 06 18 // *Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 roku*. Dokumenty i materiały, wydali Remigiusz Bierzanek i Józef Kukułka, Tom II, W., 1967, s. 448.

⁵⁸ C. Reboul nota Lietuvos užsienio reikalų ministrui. Kaunas, 1919 06 18, // *Ibid.*, s. 448.

jos dalį, be to, svarbu, jog geležinkelio ruožas Gardinas–Vilnius ir Gardinas–Daugpilis, atitekę lenkams, yra strategiškai būtini Lietuvai jos kovoje prieš rusus bolševikus. Dėkojame Antantės vadovybei, kad nors ta demarkacinė linija saugoja prieš lenkų antpuolius.⁵⁹

Atsakydamas Lietuvos vyriausybei, Reboulis užsiminė, kad neverta taip nerimauti dėl demarkacijos linijos. Jausdamas atsakomybę dėl šios linijos nužymėjimo, Reboulis įsipareigojo ją ir „saugoti“:

<...> kiekvieną kartą, kai pranešite apie demarkacijos linijos pažeidimus iš lenkų pusės, išsiųsiu vieną iš savo karininkų, kad praneštų Lenkijos vyriausybei apie tą pažeidimą, kuris būtų atliktas prieštaraujant Antantės įsakymams ir duos įsakymą sustoti. Pareikalausiu iš mūsų misijos Varšuvoje, kad toks pažeidimas daugiau nepasikartotų demarkacijos linijoje.⁶⁰

Apie Lenkijos ir Lietuvos demarkacijos linijų nustatymą Reboulis pranešė išsamioje veiklos ataskaitose maršalui Fochui ir Taikos konferencijos Baltų reikalų komisijai, o atsakinėdamas į Lietuvos vyriausybės paklausimus dirbo ir diplomatinį darbą⁶¹.

Per pirmąją 1920 metų pusę Reboulis ir kurį laiką jį pavadavęs kpt. Cohendet ne kartą pranešė apie lietuvių ir lenkų tarpusavio įžeidinėjimus, bandymus įžiebtį konfliktą, taip pat apie prancūzų karininkų ir anglų karinės misijos vadovo plk. Robinsono bandymus taikyti abi puses. Viename savo pranešimų jis teigė, kad Lietuvos vyriausybės nepaslankumą lenkų klausimu, iš vienos pusės, lemia visuomenės spaudimas, o iš kitos pusės –išskirtinis Europos dėmesys ir suinteresuotumas Vilniaus klausimu. Nors Reboulis per daug neįsitraukė į ginčus, vis dėlto jis buvo lenkų ir lietuvių suartėjimo šalininkas ir to siekė, todėl negalima teigti, kad situaciją vertino bešališkai ir teisingai.

Politinė situacija sprendžiant lietuvių ir lenkų ginčytinų teritorijų klausimą buvo palankesnė Lenkijai, nes Lietuvos valstybė dar neturėjo tarptautinio pripažinimo, jos sienos nenustatytos, o demarkacines linijas sąjungininkų arbitrai galėjo bet kada keisti. Kai buvo nustatyta pirmoji demarkacinė linija tarp Lietuvos ir Lenkijos, Reboulis pabrėžė, kad ji tik laikina ir nėra valstybinė siena su Lenkija, todėl nelemia Lietuvos ir Lenkijos sienų klausimo^{62,63}, tuo lenkai sumaniai pasinaudojo ne vieną kartą. 1919 m. birželio 18 d. sąjungininkų šalims nustačius pirmąją⁶⁴, o liepos 26 d. antrąją demarkacijos linijas, Lenkijai atiteko tos teritorijos, kurias ji spėjo užimti. Lenkija ir toliau

⁵⁹ Premjero M. Šleževičiaus laiškas prancūzų karinės misijos vadovui Lietuvoje C. Reboul dėl lenkų–lietuvių demarkacinės linijos. Kaunas, 1919 06 23 // Ibid., s. 450.

⁶⁰ Prancūzų karinės misijos vadovo C. Reboul laiškas premjerui M. Šleževičiui dėl lietuvių–lenkų demarkacijos linijos įsipareigojimų. Kaunas, 1919 07 07 // Ibid., s. 453.

⁶¹ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje <...>*, p. 120.

⁶² Laurinavičius, Česlovas, *Politika ir diplomacija: lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, p. 86; 88.

⁶³ Łossowski, Piotr, *Stosunki polsko – litewskie <...>*, s. 128–133.

⁶⁴ Lesčius, Vytautas, *Lietuvos nepriklausomybės kovose 1918–1920*, Vilnius, 2004, p. 254.

naudojosi tokia pačia „įvykusio fakto“ politika, planuodama tolesnius savo veiksmus ginčytinose teritorijose.

Lietuvos vyriausybės atstovai ir visuomenė jautėsi apvilti prancūzų karinės misijos, nes iš jų buvo tikėtasi pagalbos pripažįstant Lietuvos nepriklausomybę. Lietuvos vyriausybė, matydama, jog reguliuojant Lenkijos ir Lietuvos konfliktą šios misijos sprendimai palaiko lenkiškąją pusę, informavo lietuvių delegaciją Paryžiuje imtis diplomatinių priemonių, kad misija iš Lietuvos būtų kuo greičiau atšaukta⁶⁵. Tačiau delegacijos padėtis buvo keblė, nes misijos kvietimo iniciatoriai buvo patys lietuviai – ankstesnės delegacijos nariai – ir pareikšti dėl to protestą diplomatinio požiūriu buvo netaktiška ir neetiška. Todėl buvo protestuojama ne dėl Reboulis misijos veiklos, bet dėl Lenkijos karinių veiksmų Lietuvoje ir dėl Lenkijos siekių pajungti Lietuvą.

KARINĖS MISIJOS VEIKLOS REZULTATAI IR PASEKMĖS

Plk. Reboulis karinės misijos siųstos ataskaitos Paryžiaus taikos konferencijai formavo diplomatų nuomonę apie Lietuvą. Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba, remdamasi įvairia informacija, tarp jų ir Reboulis surinkta medžiaga apie Suvalkų krašto lietuviškumą⁶⁶, 1919 m. birželio 18 d. nustatė pirmąją demarkacijos liniją tarp Lenkijos ir Lietuvos⁶⁷, kuri, sprendžiant iš laiko perspektyvų, buvo palankiausia lietuviams. Be to, Reboulis misijos laikotarpiu lietuvių ir lenkų konfliktas iškilo ne tik kaip karinis, bet ir diplomatinis klausimas, kurį sėkmingai išsprendus būtų užtikrintas Europos politinis stabilumas ir saugumas.

Prancūzijos išlaikyta neutrali politika Lenkijos atžvilgiu lemtingu metu Lietuvai kainavo Vilniaus ir Vilnijos krašto dvidešimties metų okupaciją. 1920 m. rudenį Reboulis sulaukė Lietuvos kariuomenės žygiavimą į Vilnių ir nesiėmė jokių veiksmų prieš lenkus⁶⁸. Pranas Čepėnas pažymi, kad Prancūzijos karinės misijos viršininkas Lietuvoje Reboulis vėliau lenkams aiškinęs, jog jiems nereikėjo žygiuoti į Vilnių, kad išspręstų susidariusią situaciją, o galėjo pasitelkti diplomatinės priemonės⁶⁹; plk. Reboulis buvo ištikimas diplomatinių priemonių šalininkas sprendžiant konfliktus.

⁶⁵ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje* <...>, p. 120.

⁶⁶ Schramm, Tomasz, *Francuskie* <...>, s. 206.

⁶⁷ Ta linija, einanti išilgai Augustavo kanalo iki Nemuno, per šios upės ilgį, o toliau 5 km atstumu į vakarus nuo geležinkelio linijos Gardinas–Vilnius–Dyneburg, netenkino nė vienos pusės sąlygų // žr.: Laurinavičius, Česlovas, *Politika ir diplomatija* <...>, p. 81.

⁶⁸ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje* <...>, p. 120.

⁶⁹ Čepėnas, Pranas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, K. Griniaus fondas, Čikaga, 1986, p. 625.

SAJUNGININKŲ KARINĖS KONTROLĖS KOMISIJOS VEIKLA, VADOVAUJAMA
GENEROLO HENRIO ALBERT'O NIESSELIO (1919 M. SPALIO 28 D. – 1920 SAUSIO 15 D.)

Prancūzai dalyvaujantys bendrose karinėse sąjungininkų misijose sekė ir stengėsi kontroliuoti, kaip kitų šalių sąjungininkų atstovai platina informaciją apie Prancūzijos užsienio politikos tikslus. Po Versalio bene svarbiausia prancūzų kariniams atstovams buvo dalyvauti formuojant tarptautinę sąjungą, kuri prižiūrėtų Prancūzijos priešininkę Vokietiją. Įtraukdami naujas šalis iš Vidurio rytų Europos į saugumo formavimo sistemą⁷⁰ prancūzai siekė pažaboti vokiečių ambicijas.

1919 m. antroje pusėje Vokietijos buvimas Baltijos kraštuose palengva tapo nevaldomas. Gen. Waltheris von Eberhardtas dėsė trauktis iš Baltijos šalių, net aukščiau si Vokietijos pareigūnai per tarptautinius diplomatinius pokalbius su sąjungininkais smerkė ir vadino tai savivale, tačiau iš Baltijos šalių vokiečių kariuomenės nebuvo išvedama. Sąjungininkai spaudė Vokietijos vyriausybę, kad evakuotos teritorijos būtų perleistos vietos vyriausybėms.

1919 m. spalio 28 d. sąjungininkų Aukščiausioji Taryba prižiūrėti vokiečių kraustymąsi iš Baltijos šalių regiono paskyrė dar vienai didelei misijai. Misijos vadovas buvo prancūzų generolas Henris Albert'as Niesselis, kuris Pirmojo pasaulinio karo metais buvo kariniu atstovu Rusijoje ir gerai žinojo šio regiono politinę situaciją⁷¹. Į misiją buvo įtraukti įvairių rūšių specialistai. Oficialus misijos pavadinimas „Sąjungininkų karinės kontrolės komisija“. 1919 m. spalio 28 d. Clemenceau suteikė misijai plačius įgaliojimus ir raštiškai nurodė, kaip greičiau iškraustyti vokiečių karinius junginius iš Baltijos šalių regiono⁷².

Lapkričio 7 d. Berlyne misijos dalyviai susitiko su vokiečių komisija, tarėsi su Baltijos šalių atstovais⁷³, o lapkričio 15 d. išvyko į Kauną. Gen. Niesselio komisija nuodugniai tyrė susidariusią situaciją. Berlyne misija priėmė Baltijos valstybių atstovus – Estijos pasiuntinį Karlsoną, Latvijos atstovą Schreinerį ir Lietuvos pasiuntinį Juozą Purickį, kad surinktų informaciją apie vokiečių ir rusų kariuomenių dislokaciją, karinės medžiagos ir maisto sandėlių lokacines vietas ir galėtų kontroliuoti šio turto perėmimą iš vokiečių⁷⁴. Baltijos šalių pasiuntiniai patikino gen. Niesselį turį užtenkamai pajėgų, kad galėtų patys kontroliuoti ir perimti vokiečių kariuomenės turtą, todėl didžiausia problema lieka vokiečių iškraustymas.

Gen. Niesselis siekė, kad geležinkeliai Baltijos šalių, o ypač Lietuvos, teritorijose būtų neardomi, nes geležinkeliu ketinta išvežti vokiečių kariuomenę. Be to, šiai misijai rūpėjo ir telegrafo, ir radijo ryšys dėl susisiekimo su santarvininkų laivynu, Liepoja, Ryga ir

⁷⁰ Kyriakou, John, *The Origins of the service attache: France, Great Britain <...>*, p. 7.

⁷¹ Ališaukas, Kazys, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 1, p. 383.

⁷² Niessel'is, Generolas A., *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų*, p. 22.

⁷³ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje*, p. 123.

⁷⁴ Niessel'is, Generolas A., *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų*, p. 35.

vokiečių ar rusų kariuomenės dalimis. Misijos atstovai gyveno šarvuotame traukinyje su apsauga, tad lankyti įvairias Lietuvos vietas jiems nebuvo sudėtinga. Būdamas mobilus gen. Niesselis po keletą sykių lankėsi Tauragėje, Šiauliuose, Radviliškyje, Mintaujoje ir kituose bermontininkų užimtose vietose, vėliau nuvyko į Rygą. Prie Tilžės buvo įsteigtas punktas, kontroliuojantis bermontininkus, jų ryšius su Vokietija.

Manyta, jog nuolatinė gen. Eberhardto kontrolė vienas iš būdų jam trukdyti. Kaune gen. Niesselio vadovaujamą karinę misiją pasitiko ministras pirmininkas Ernestas Galvanauskas, anglų ir prancūzų misijų nariai. Tuo metu rezidavę Didžiosios Britanijos misijos Kaune viršininkas plk. Henry Rowan-Robinsonas ir prancūzų misijos vadovas plk. Reboulis dažnai susisiekdavo ir sprendavo su gen. Niesselio karine misija aktualius klausimus. 1919 m. spalio 28 d. sąjungininkų Aukščiausieji Tarybai pasiuntus gen. Niesselio misiją į Baltijos šalis tam, kad išvestų vokiečių karinius dalinius, plk. Reboulis informuodavo gen. Niesselį apie Lietuvos vyriausybės politinius sprendimus ir politinę padėtį⁷⁵.

Gen. Niesselio veikla vis labiau darė poveikį Lietuvos vidaus ir politiniam gyvenimui. Buvo sprendžiamas vokiečių atstovybės klausimas, padėta lietuviams „nušluoti nuo jų kelio intrigų ir šnipinėjimo agentūrą“⁷⁶.

Lietuvos vyriausybė talkino Niesselio vadovaujamai misijai. Ji paskyrė savo įgaliotinius: vyriausiuoju įgaliotiniu advokatą K. Šalkauską, Krašto apsaugos ministerijos atstovą gen. Silvestrą Žukauską, Geležinkelio žinybos – inž. A. Macijauską ir Vidaus reikalų ministerijos – E. Misevičių⁷⁷. Lietuvos vyriausybės įgalioti atstovai prisidėjo prie gen. Niesselio misijos Tilžėje. Jiems buvo pavesta iš bermontininkų atgautoje Lietuvos teritorijoje organizuoti savivaldybės ir kitas valdžios įstaigas, perimti jų turtą, apie Lietuvos reikalus informuoti gen. Niesselio misijos atstovus. Tačiau Lietuvos įgaliotinių darbui buvo kliudoma, bermontininkai pyko ir įžeidinėjo, per gen. Niesselį duotų pažadų nevykdė⁷⁸. Sunku buvo ne tik lietuviams, bet ir misijos nariams.

Vokietijos kariuomenę sąjungininkų atstovai spaudė kuo greičiau evakuotis iš Baltijos kraštų, gąsdino, kad nebus ratifikuotos Versalio sutartys. Vokiečiams delsiant, sąjungininkai nebegarantavo už lietuvių ir latvių laikyseną jų atžvilgiu⁷⁹.

Latviai ir lietuviai, nors Antantės atstovai jiems draudė imtis karinių veiksmų, savo karinėmis pajėgomis sumušė bermontininkus lapkričio 18 d. prie Bauskės, o lapkričio 21–22 d. prie Radviliškio^{80, 81}.

Gen. Niesselio misija buvo tiesiogiai atsakinga už paliaubų su vokiečiais sudarymą

⁷⁵ Ibid., p. 29.

⁷⁶ Ibid., p. 58.

⁷⁷ Niessel'is, Generolas A., *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų*, p. 22.

⁷⁸ Ališaukas, Kazys, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 1, p. 384–385.

⁷⁹ Gaigalaitė, Aldona, *Lietuva Paryžiuje*, p. 123.

⁸⁰ Łossowski, Piotr, *Stosunki polsko – litewskie <...>*, s. 182.

⁸¹ Klimas, Petras, *Iš mano atsiminimų*, p. 224.

ir vokiečių bermontininkų kariuomenės evakuaciją. Misijoje dirbantys prancūzų ir anglų karininkai gana greitai reaguodavo į pasikeitimus politiniame ir vidaus gyvenime ir, naudodamiesi ryšių priemonėmis, nedelsiant informuodavo sąjungininkų vadovybę. Gen. Niesselis buvo informuotas apie lietuvių ir bermontininkų kariuomenės judėjimą. Po paliaubų, sustabdžius operaciją, anglų karininkai ėjo beveik prie kiekvienos voros ir griežtai reikalavo nutraukti karo veiksmus, pasitraukti⁸². O 1919 m. lapkričio 24 d. stebėjo karinės misijos atstovų pasitraukimą.

Pagal paliaubų sutarties antrą paragrafą vokiečių kariuomenė turėjo būti tikrinama sąjungininkų misijų atstovų Vokietijos pasienyje. O pagal sutarties trečią paragrafą po gruodžio 13 d. vokiečių kariuomenės daliniams, pasilikusiems Lietuvoje, sąjungininkų atstovai nebegarantavo saugumo.

Pagal tą patį susitarimą vokiečiai įsipareigojo nekliudyti Lietuvos administracijos įstaigoms veikti dar vokiečių užimtose teritorijose.

Be to, gen. Niesselio misija pranešė Vokietijos vyriausybei, kad latviai ir lietuviai sustabdė ofensyvą prieš vokiečius ir be rimto pagrindo naujų veiksmų nepradės. Už šio susitarimo vykdymą atsakinga sąjungininkų misija.

Lietuvos gyventojai nors pasitikėjo gen. Niesselio karine misija, bet ir patys aktyviai varė bermontininkus, kaupė informaciją apie jų dalinių dislokacijos vietas. Tai lėmė bermontininkų veiksmams, nukreiptiems prieš vietinius gyventojus. Pradžioje kilusi kiek atsitiktinė ir silpna partizaninė veikla vėliau išaugo į organizaciją, kuri veikdama ir užnugaryje, ir fronte galėjo padaryti nemažai žalos⁸³. Dažniausiai partizanai užsimegdavo žvalgybą: rinkdavo žinias apie bermontininkų jėgas ir jų dalių judėjimą. Šias žinias perduodavo į Baisogalą fronto štabui arba kitiems dalių vadams. Žinios apie bermontininkų plėšikavimus pasiekdavo gen. Niesselio štabą, čia informaciją operatyviai patikrindavo ir priimdavo sprendimus.

Bermontininkų užimtų teritorijų visuomeninių organizacijų ir Lietuvos vyriausybės prie gen. Niesselio misijos atstovai 1919 m. lapkritį Šiauliuose įteikė sąjungininkų misijos štabo viršininkui anglų plk. Dossé memorandumus, kuriuose išdėstė bermontininkų kariuomenės brutalų elgesį su vietos gyventojais, įvardydami plėšikavimą, egzekucijas, pagrobto turto išvežimą ir kita⁸⁴.

Plk. Dossé informavo gen. Niesselį apie padėtį vokiečių okupuotoje Lietuvoje. Savo pranešime pulkininkas bermontininkus vadino plėšikų gaujomis, kurias jau laikas iškraustyti iš Lietuvos. Taip pat jis teigė, kad besitraukdami vokiečiai išgabena ne tiek kareivių, kiek įvairios mantos, karo ir ne karo medžiagos, kuri neteisėtai iš gyventojų atimta⁸⁵.

⁸² Senn, Alfred Erich, *Lietuvos valstybės atkūrimas <...>*, p. 140 ; Ališaukas, Kazys, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 1, p. 419.

⁸³ Ališaukas, Kazys, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 1, p. 424.

⁸⁴ Ibid., p. 421–422.

⁸⁵ Ibid., p. 422.

Sąjungininkai pagal Vokietijos paliaubų sutarties 14 straipsnį, kai jau buvo sudaryta Lietuvos Brastos taika su Sovietų Rusija, Pabaltijo kraštuose vykdomas rekvizicijas laikė neteisėtomis ir visą rekvizuotą turtą reikalavo palikti.

1919 m. lapkričio mėn. 24 d. Vokietijos vyriausybė, kuriai atstovavo vokiečių Pabaltijo kariuomenės vadas gen. Eberhardtas, raštiškai patvirtino susitarimą su sąjungininkų misija ir Lietuvos vyriausybe, kad Lietuvoje esančią karo medžiagą perduos su viena sąlyga – vokiečių kariuomenei neturi būti trukdoma evakuotis. Tačiau nors lietuviai ir latviai laikėsi paliaubų susitarimų, vokiečių kariuomenė gabenė arba naikino karo medžiagą, tik dalį jos perdavė.

Bermontininkų evakuacija į Rytprūsius prasidėjo lapkričio 26 d. Vadovavo vokiečių gen. Eberhardtas. Bermondas Avalovas, pasprukęs pro Meškuičius ir Klaipėdą išvyko į Vokietiją. Nors gen. Niesselis pažadėjo Lietuvos kariuomenės vadui, kad bermontininkai iš Lietuvos išsikraustys per 6 dienas, bet tai užtruko beveik 3 savaites. Vokiečių kariuomenės dalys atsitraukė tik gruodžio 6 dieną. Sąjungininkų komisijos sprendimu prieš traukdamiesi jie turėjo sutaisyti kelius, komunikacijos priemones. Buvo keletas susidūrimų su savais dezertyrais (vokiečiais ir rusais)^{86, 87}.

Kadangi bermontininkai vykdė Lietuvoje neteisėtas rekvizicijas, plėšikavimus ir padarė kraštui daug nuostolių, sąjungininkų misijos reikalavo, kad Lietuvai ir Latvijai nuostoliai būtų atlyginti. Gen. Niesselio misija teigė, kad dėl nuostolių atlyginimo nuolaidų nedarysianti, ir įteikė Vokietijos vyriausybei dvi notas: vieną dėl perduotinių lietuviams ir latviams geležinkelio riedmenų, o antrą – dėl karo medžiagų. Pagal antrąją notą visos karo medžiagos turėjo būti nugabentos į Virbalio ar Pažerūnų stotis, kur sąjungininkų misijos ir lietuvių atstovai, karininkai, prižiūrėtų tų medžiagų perdavimą. Be to, Vokietija buvo įpareigota sugrąžinti Baltijos kraštų ūkiui tiek arklų ir gyvulių, kiek jų buvo pagrobta šiuose kraštuose. Grąžintinų gyvulių skaičių įsipareigojo nustatyti sąjungininkų misija.

Sąjungininkų karinės kontrolės komisijos nariai dalyvavo lietuvių ir vokiečių komisijose, kai buvo perimami vokiečių paliekami ginklai, karinės medžiagos, amunicija, geležinkeliai ir kiti įrenginiai kaip atlyginimas už karo metais iš Lietuvos išvežtą ir sunaikintą turtą. 1920 m. sausį Vokietijos ministras pirmininkas Gustavas Adolfas Baueris pasirašė dokumentą, kuriuo priėmė atsakomybę už Vokietijos komisijos pirmininko viceadmirolo Alberto Hopmano⁸⁸ veiklą bei už jo įsipareigojimus ir pažadėjo iki sausio 15 d. perduoti Lietuvai trečdalį sutartos karo medžiagos. Paskutinis trečdalis turėjo būtų perduotas iki 1920 m. vasario 15 d. Karo medžiagos Lietuvai turėjo būti

⁸⁶ Ibid., p. 425.

⁸⁷ E. Crowe pranešimas Nr. 168. Dėl Gen. Niessel misijos // *Documents on British foreign policy 1919–1939*. Vol. III, 1919, p. 211.

⁸⁸ Viceadmirolas Albert Hopman buvo skirtas į Sąjungininkų tarybos komisijos sudėtį, kuriai vadovavo prancūzas gen. Niessel, kartu su gen. Turner (anglu), gen. Cheney (amerikiečiu), gen. Marletti (italu), pulk. Toketa (japonu) // Šaltiniai: Petras Klimas, *Iš mano atsiminimų*, p. 224; Niessel'is, Generolas A., *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų*, p. 22.

perduota tiek, kad būtų galima apginkluoti vieną mišrią brigadą, atitinkamą kiekį amunicijos ir 30 lėktuvų su keičiamomis dalimis. Geležinkelių riedmenų buvo numatyta perduoti: 58 garvežiai, 106 keleiviniai vagonai, 776 prekiniai vagonai ir reikiamas keičiamų dalių kiekis. Iki 1920 m. vasario 16 d. Vokietija Lietuvai dar nebuvo perdavusi 2 garvežių ir 176 prekinų vagonų⁸⁹.

Paskutinė gen. Niesselio misijos užduotis – dalyvauti perduodant turtą. Šitai užfiksuota jo baigiamojoje ataskaitoje, kurią perdavė sąjungininkų tarybai. Po susitarimų su Vokietijos vyriausybe santarvininkų misija, vadovaujama gen. Niesselio, baigė savo darbą ir 1920 m. sausio 15 d. išvyko iš Berlyno.

Sąjungininkų Aukščiausiosios Tarybos ataskaitoje gen. Niesselis pabrėžė Vokietijos polinkį nesilaikyti net ir pasirašytų sutarčių, išsakė tam tikrų abejonių dėl Lenkijos ir Lietuvos gebėjimo sureguliuoti užsitęsusį konfliktą. Jo manymu, santarvininkai neturėtų nustoti siųsti karinių ir diplomatinų misijų regiono konfliktams reguliuoti⁹⁰.

Sąjungininkų organizuota gen. Niesselio komisija įvykdė pagrindines užduotis – evakuoti vokiečius iš Baltijos šalių ir prižiūrėti, kaip karinės medžiagos perduodamos tų šalių vyriausybėms. Be to, misija prisidėjo mezgant diplomatiniais ryšius su Baltijos šalių vyriausybėmis, kariuomenių vadais ir politikais. Svarbu ir tai, jog sąjungininkų misija palaikė ryšius su kitų valstybių anksčiau atsistomis misijomis ir vietiniais gyventojais, greitai perėmė jų surinktą informaciją, naudojosi komunikacijos priemonėmis, buvo mobilūs, – visa tai užtikrino jų darbo sėkmę. Dažni ir informatyvūs misijos raportai leido Aukščiausiajai Tarybai operatyviai koordinuoti įvykių eigą ir priimti sprendimus.

IŠVADOS

1. Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos konkurencijai dėl politinio dominavimo persikėlus į Vidurio rytų Europos regioną, vokiečių ir bolševikų įtakos priežiūra ir apribojimu suinteresuota Prancūzija aktyviai sekė politinius pokyčius Baltijos šalių regione, tarp jų ir Lietuvoje, siųsdama jos interesams atstovaujančias karines misijas. Prancūzijos karinių misijų suteikta informacija darė įtaką Prancūzijos vyriausybės politikai Lietuvoje.

2. Reboulis karinės misijos laikotarpiu lietuvių ir lenkų konfliktas, sąjungininkų vertintas kaip lokalinis karinis, pradėtas suvokti kaip tarptautinis, kurį sprendžiant taikytos diplomatinės priemonės. Ieškodami konflikto sprendimo būdo, sąjungininkai iš dalies prisiėmė atsakomybę už Baltijos šalių regionui priklausančios Lietuvos politinį stabilumą ir saugumą.

⁸⁹ Niessel'is, Generolas A., *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų*, p. 159.

⁹⁰ Ibid., p. 179–180.

3. Gen. Niesselio misija padėjo užmegzti politinius kontaktus Lietuvos, Vokietijos, Prancūzijos, Didžiosios Britanijos vyriausybėms. Informatyvūs, tikslūs, nešališki gen. Niesselio karinės misijos pranešimai suteikė Sąjungininkų tarybai informacijos, kuri padėjo operatyviai koordinuoti įvykių eigą, imtis reikiamų sprendimų.

4. Prancūzijos interesams atstovaujančios plk. Reboulis ir prancūzų gen. Niesselio vadovaujamos sąjungininkų organizuotos karinės misijos veikė Lietuvoje naudodamosi diplomatinėmis priemonėmis. Tuo laikotarpiu su Lietuva susiję politiniai klausimai pradėti nagrinėti diplomatinio lygiu, tai pirmieji žingsniai siekiant Lietuvos pripažinimo tarptautinėje Europos politikos erdvėje.

Estela Gruzdienė

ACTIVITIES OF THE FRENCH MILITARY MISSIONS IN LITHUANIA IN 1919–1920

Summary

The article focuses on the activities of the French military missions in Lithuania in 1919–1920. The investigation of the relevant documents and sources aims to evaluate to what extent the information about political events in Lithuania influenced the pattern of relationships between France and Lithuania, and what ways of problem solving were suggested to the Lithuanian government. In March 1919, a French military mission under Lieutenant-Colonel Constantin Reboul arrived to help build the Lithuanian Army. The mission established significant French ties with Lithuania, and this was seen as a means of preventing Britain from establishing a position of influence in Lithuania. However, France's pro-Polish attitude undermined the good impression generated by Reboul, and the Lithuanians sent the mission home. As regards General Henri-Albert Niessel's mission, he oversaw the withdrawal of German troops who had entered Lithuania as part of Pavel Bermond-Avalov's West Russian Volunteer Army. His mission helped Lithuania to build up important political relations with the Allied Powers and introduced the name of Lithuania into international politics.

ŠALTINIAI

Archyvai

1. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA).
2. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW).
3. National Archives.

Spausdinti šaltiniai

1. *Documents on British foreign policy 1919–1939*. Ed. by Sir E. L. Woodward and Rohan Butler, First Series, Volume III, 1919, London, H.M.S.O., 1949.
2. *Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 roku*. Dokumenty i materiały, wydali Remigiusz Bierzanek i Józef Kukulka, Tom II, Warszawa, 1967.

Atsiminimai

1. Klimas, Petras, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija, 1990.
2. Niessel, A., *Evacuation des pays Baltiques par les Allemands*, Paris, 1935; pakartotinis leidimas: Niessel'is, Generolas A., *Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų*, Memuarai, įnašas vokiečių galvosenai tirti, Kaunas: Sakalas, 1938.

Spauda

- Lietuva*, 1919 09 07 Nr. 197.
Laisvė, 1919 03 21 Nr. 1.

LITERATŪRA

1. Ališaukas, Kazys. *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 1, Čikaga, 1972.
2. Carr, Edward Hallett. *International relations between the two World Wars (1919–1939)*, London, 1959.
3. Čepėnas, Pranas. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, K. Griniaus fondas, Čikaga, 1986.
4. Champonnois, Suzanne. Colonel Emmanuel du Parquet's mission in Latvia 1919–1920 // *Journal of Baltic Studies*, 1751–7877, Vol. 23, Issue 4, 1992, p. 325–340.
5. Gaigalaitė, Aldona. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*, Kaunas: Šviesa, 1999.
6. Gueslin, Julien. Lietuva ir prancūzų kultūra pirmosios nepriklausomybės metais (1918–1940) // *Cahiers Lituanien*, nr. 8, 2007.
7. Kissinger, Henry. *Diplomatija*, Vilnius: Pradai, 2003.
8. Kyriakou, John. *The Origins of the service attache: France, Great Britain and the United States*, Centre for Study of Diplomacy, 1999.
9. Laurinavičius, Česlovas. *Lietuvos – Sovietų Rusijos Taikos sutartis* (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema), Vilnius: Valstybės leidimo centras, 1992.
10. Laurinavičius, Česlovas. *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1997.
11. Lesčius, Vytautas. *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, Vilnius: Leidybos centras, 1998.
12. Lesčius, Vytautas. *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004.
13. Łossowski, Piotr. *Stosunki polsko – litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa, 1966.
14. Łossowski, Piotr. *Między wojną a pokojem. Niemieckie zamysły wojenne na wschodzie w obliczu traktatu wersalskiego. Marzec-kwiecień 1919*, Warszawa, 1976.
15. Rukša, Antanas. *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2, Cleveland, 1981.
16. Schramm, Tomasz. *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej: 1919–1938*, Poznań, 1987.
17. Senn, Alfred Erich. *The Emergence of Modern Lithuania*, Columbia University Press, Morning-side Heights, New York, 1959; pakartotinis leidimas: Senn, Alfred Erich, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.
18. Statkus, Vytenis. *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 metais*, Chicago: Vydūno jaunimo fondas, 1986.
19. Sierpowski, Stanisław. *Liga narodów w latach 1919–1926*, Wrocław, 2005.
20. Taylor, Alan John Percival. *The origins of the Second World War*, First published by Hamish Hamilton 1961 Reprinted in the UK, 1991.
21. Wojciechowski, Stephane. *La France face au conflict Polono – Lituanien (1918–1921)*, (rankraštis). Sorbonos universitetas.
22. Žepkaitė, Regina. *Diplomatija imperializmo tarinyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m.*, Vilnius: Mokslo, 1980.
23. Žepkaitė, Regina. *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939 m.*, Kaunas: Šviesa, 1986.